

Ivan Basić

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

PRVA SINTEZA O RANOSREDNJOVJEKOVNIM ZVONICIMA NA ISTOČNOM JADRANU¹

(Ante Milošević, *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj / Campanili preromanici della Dalmazia e della Croazia altomedievale*, Omega engineering d.o.o. Dubrovnik, Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu, Dubrovnik – Split, 2011, 200 str. [*Studia mediterranea archaeologica*, 5])

Redovitom djelatnošću Centra Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu i arhitektonskog projektnog studija Omega engineering iz Dubrovnika, objavljena je knjiga *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj / Campanili preromanici della Dalmazia e della Croazia altomedievale*, peta u nizu *Studia mediterranea archaeologica* kojeg izdaje navedeni centar. Polazište knjige nalazi se u korpusu od petnaestak ranosrednjovjekovnih zvonika, koliko ih je do sada uočeno uz sakralne građevine na području današnje Hrvatske. U početnom poglavlju „Prethodne spoznaje“ (str. 9–19) autor objašnjava podlogu i motivaciju za pisanje ove knjige, a to su izvjesni zaključci do kojih je došao u knjizi, nedavno objelodanjenoj unutar iste serije, o Crkvi sv. Spasa na vrelu Cetine u koautorstvu s Ž. Pekovićem (Ante Milošević, Željko Peković, *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini / La chiesa preromanica di San Salvatore a Cettina*, Omega engineering d.o.o. Dubrovnik, Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu, Dubrovnik – Split, 2011.). U nastavku daje pregled stanja istraživanja predromaničkih zvonika na području Dalmacije, što je polje istraživanja za čije je rezultate uglavnom zaslužan bogati opus Stjepana Gunjače, mada izložen snažnoj oporbi nekih drugih istraživača (E. Dyggve, Lj. Karaman, M. Prelog). Tek će one koji nisu upoznati s dimenzijama inertnosti naše povijesnoumjetničke discipline iznenaditi, primjerice, podatak da je prva monografska rasprava posvećena ranosrednjovjekovnim zvonicima na ovim prostorima napisana tek 1987. godine, a autor joj je prof. dr. Tomislav Marasović, jedan od predstavljača serije *Studia mediterranea archaeologica* (Tipologija

1 * Riječ na predstavljanju knjige, održanom u okviru manifestacije *Knjiga Mediterana*, Zavod za znanstveni i umjetnički rad HAZU, Split, 26. rujna 2011.

predromaničkih i romaničkih zvonika u Dalmaciji, *Rapski zbornik*, 1 [1987], str. 289–296). Ova znanstvena lakuna je na temeljima Gunjačinih i Marasovićevih spoznaja postupno počela biti popunjavana tek od kasnih osamdesetih i ranih devedesetih godina 20. stoljeća nadalje, kada su se pojavili zapaženi radovi V. P. Gossa, M. Jurkovića i I. Matejčića predstavljajući tada nove tendencije u domaćoj znanosti o umjetnosti. Pažnja posvećena ovom elementu eksterijera crkvene arhitekture tijekom posljednjih dvadesetak godina podudarila se s generalnim trendom istraživanja karolinške umjetnosti i naglašavanja njezina utjecaja pri konstituiranju kulturnog pejzaža u Dalmaciji i susjednim sklavinijama. Stoga je i pojava ranosrednjovjekovnih zvonika u ovim krajevima promatrana isključivo iz tog kuta, točnije preko unošenja *Westwerka* kao tipično karolinške arhitektonske forme i njegovih transformacija u lokalnim prilikama.

Polazišta A. Miloševića u promatranju ove pojave sasvim su različita. Prethodno opremljen spoznajama izbrušenima na analizi zvonika Crkve sv. Spasa, koje je još jednom cjelovito prezentirao u II. poglavlju knjige (str. 21–33), ponudio je posve nov pogled na problematiku geneze predromaničkih zvonika u hrvatskim područjima. U poglavlju „Zvonici u predromaničkoj arhitekturi dalmatinskih gradova i zaleđa“ (str. 35–99), koje je jedno od dvaju središnjih poglavlja knjige, temeljito je rekapitulirao saznanja o zvoncima u našoj predromaničkoj baštini. Na temelju sačuvanih ostataka ili reinterpretacije objavljenih rezultata davno provedenih istraživanja, analitički i kritički pristupivši sačuvanoj dokumentaciji i zaključcima koji su na njezinu tragu dosada donošeni, autor je izdvojio više građevinskih cjelina koje su, po njegovu mišljenju, u razdoblju predromanike na svojim pročeljima obogaćene zvoncima, bilo da je riječ o starijim ranokršćanskim crkvama ili karolinškim novogradnjama. Za neke od tih slučajeva o nazočnosti ranosrednjovjekovnih zvonika otprije je postignut konsenzus, kao što su Crkve sv. Tome kod Rovinja ili Sv. Marije Velike kod Bala u Istri te naravno Sv. Spasa na izvoru Cetine u Dalmaciji.

Za druge se, pak, crkve također općenito smatralo da su posjedovale zvonike, ali ih se nije interpretiralo kao ranosrednjovjekovne kreacije nego kao plodove kasnijega vremena, naknadne dogradnje, dok ih sada autor čita upravo u kontekstu ranosrednjovjekovne arhitekture. To su npr. Sv. Lovre u Zadru i šesterolisna crkva Sv. Marija Stomorica u istom gradu (inače metodološki posebno značajan primjer, jer rehabilitira stare, tada vrlo avangardne pretpostavke I. Petriciolija o ranosrednjovjekovnom porijeklu njezina zvonika). Konačno, za neke primjere prisutnost zvonika do sada nije bila niti naslućena, a A. Milošević ga pretpostavlja, između ostalog, u Crkvi u Biskupiji kod Knina (čak s dvotoranjskim pročeljem), zatim u biogradskoj katedrali te osmerolisnoj crkvi u Ošlju kod Stona. U biogradskoj katedrali autor uz aksijalni zvonik pretpostavlja i postojanje kupole, a oba elementa

su, slijedom njegovih istraživanja, postojala i u predromaničkim fazama većeg broja ranokršćanskih građevina, poput Sv. Martina u Lepurima (gdje je situacija uslijed nekoliko faza višestruko kompleksna), zatim crkve nepoznatog titulara u Žažviću kod Bribira pa Sv. Magdaleni kod Stona. Jedini predstavnik tipa zapadnog korpusa koji svojom širinom pokriva cijelo zapadno pročelje crkve u našoj predromanici jest masivni zvonik ili povišeni *Westwerk* na lokalitetu Lopuška Glavica u Biskupiji kod Knina. Na mjestu naknadno prigradenog zapadnog bloka rotunde u Ošlju autor vidi prethodni aksijalni pročeljni zvonik kružnog tlocrta. Ukoliko je ta, zasad samo nabačena pretpostavka osnovana, zvonik u Ošlju bio bi jedini predromanički primjer crkvenog tornja kružnog tlocrta na istočnom Jadranu. Odlazeći i korak dalje u interpretaciji, Milošević upozorava na fond ranoromaničkih i romaničkih crkava s masivnim pročelnim zvoncima u Dalmaciji, kao što su Sv. Mihajlo nad Stonom, crkve u Banjevcima, Petračanima, Morpolaci i u Dobrinju na Krku. Njihovu pojavu ne objašnjava jedino općim postulatima romaničkog stila, nego im korijene traži i u ranijoj domaćoj baštini, iz koje, kao moguću kariku između ranog srednjovjekovlja i ovih crkava, naglašava krunidbenu baziliku kralja Zvonimira, Crkvu sv. Petra i Mojsija, tj. današnju Šuplju crkvu u Solinu. I ona je, naime, posred pročelja posjedovala masivni višetažni blok, dok je druga, stotinjak godina starija solinska crkva na Gospinu otoku bila drugačije riješena, s jednim bočnim zvonikom flankiranim visokim jednokatnim narteksom s galerijom. Pritom autor podupire tezu V. P. Gossa o tri faze izgradnje Crkve sv. Stjepana, pri čemu bi zapadni blok i zvonik u tom kronološkom slijedu pripadali drugoj fazi.

Kao *case study* autorova metodološkog pristupa može poslužiti primjer Crkve sv. Lovre u Zadru, kojoj pristupa na način dijametralno suprotan dosadašnjim istraživačima, dokazujući da njezin *Westwerk* nije naknadno dozidan ranoromaničkoj crkvi, već da je ona dograđena njemu. To na stanovit način potvrđuju predromanički kapiteli uzidani na gornjem katu zapadnog zdanja (ukoliko nije riječ o spolijama), ali i povijesni podatak koji ovu crkvu prvi put spominje veoma rano, početkom 10. stoljeća, što bi upućivalo da je ranoromaničkom Sv. Lovri prethodila barem još jedna građevina na istom mjestu. Redatiranje zapadnog masiva zadarske crkve u predromaničko doba, dakle, načelno je legitimno, a ako bude usvojeno moglo bi se pokazati značajnim jer ima naznaka da je svim crkvama na mjestu današnjeg Sv. Lovre prethodila ranokršćanska građevina, o čemu je u literaturi već raspravljano. *Westwerk* je, štoviše, mogao biti prigraden upravo njoj, što otvara nove poglede na sakralni pejzaž Zadra u ranom srednjem vijeku.

Na sličan način raščlanivši i sve druge spomenute primjere, Milošević je, kao krajnji rezultat, izlučio tipologiju zvonikâ, podastrijevši je sažeto u IV. poglavlju knjige (str. 101–105). Proizlazi da na tlu dviju ranosrednjovjekovnih političkih

cjelina, Dalmacije i Hrvatske, raspoložemo s petnaestak zvonika, od kojih se svi nalaze na pročeljima crkava, najvećim dijelom su pravokutnog oblika i pretežito smješteni u uzdužnoj osi broda crkve. Vrlo široki primjerci, poput onoga u Lopuškoj Glavici, prema autorovu mišljenju vjerojatno predstavljaju povišeni *Westwerk* te ih stoga načelno valja funkcionalno lučiti od zvonika *strictu senso*. Ovaj korpus zvonikâ Milošević nadalje raščlanjuje u pet tipoloških skupina: crkve s aksijalnim zvoncima četvrtastog tlocrta, crkve sa zvonikom uz rub pročelja, crkve s masivnim zvoncima ili povišenim *Westwerkom* i crkve s pravilnim dvotoranjskim pročeljem. Petu grupu, crkve s aksijalnim zvonikom kružnog tlocrta, sačinjava samo rotunda u Ošlju, tako da se ne može govoriti o skupini u pravom smislu riječi. Aksijalni zvonici, čiji je fond Milošević kvantitativno i kvalitativno proširio, regionalni su specifikum istočnog Jadrana, a tri manje-više cjelovito sačuvana, Sv. Toma kod Rovinja, Sv. Lovre u Zadru i Sv. Spas u Cetini, k tome su najsačuvaniji vrlo rani primjerci te vrste crkvene građevine u europskim okvirima.

Uvijek se, dakako, može postavljati pitanje elevacija u sugestivno predstavljenim prijedlozima rekonstrukcija izvornog izgleda građevinâ sačuvanih pretežito tek u temeljima. Ukoliko se, naime, i moguće složiti s gledištem da temelji ove ili one sporne građevine zbog svojih osobitosti pripadaju višekatnim, toranjskim konstrukcijama, svejedno ne možemo sa sigurnošću restituirati njihovu izvornu visinu, iz jednostavnog razloga što o njoj ne raspoložemo relevantnim podacima. Stoga je pri determiniranju visine tih elevacija nužan određeni stupanj proizvoljnosti, koji proizlazi iz nesigurnosti odgovora na pitanje je li prigrađeni višetažni blok visinom nadmašivao glavno tijelo crkve, je li se s njezinom visinom podudarao ili joj je, pak, čak mogao biti podređen. Zaključke o tom, vrlo važnom i teško rješivom pitanju, moguće je donositi jedino prema analogijama s rijetkim sačuvanim građevinama.

Oblikovanje zapadnog korpusa crkve sa zvonikom na pročelju u pravilu prati *Westwerk* pa je razumljivo da je rana pojava ovog arhitektonskog elementa kod nas tumačena snažnim i ranim karolinškim utjecajem, što sve zajedno uzdiže vrijednost i aktualnost hrvatske predromaničke arhitekture unutar ranosrednjovjekovnog graditeljstva zapadne Europe. Ne otklanjajući u potpunosti te trijezne postavke o karolinškom impulsu, A. Milošević se zalaže i za valoriziranje druge, kasnoantičke komponente pri formiranju tog arhitektonskog detalja. Svoja razmatranja o drugim mogućim izvorima iznio je u V. poglavlju „Zvonici u kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom graditeljstvu“ (str. 107–147). U njem se posvetio traženju korijenâ ranosrednjovjekovnim zvoncima u sakralnoj i profanoj arhitekturi kasnoantičke Dalmacije, relativizirajući time ne samo mnoga ustaljena gledišta o genezi tog tipa građevina, nego i upotpunjavajući korpus ranokršćanskog monumentalnog pejzaža ove pokrajine brojnim novim podacima i prijedlozima. Time je na više mjesta

iznio zaključke koji ruše brojne historiografske stereotipe, rekonstruiravši zvonike na pročelju ranokršćanske bazilike Sv. Anastazija na Marusincu u Saloni, ili zvonik ranokršćanske faze Šuplje crkve koji datira u rano 7. stoljeće, da navedemo samo neke primjere. Uz to revalorizira pročelne tornjeve na kasnoantičkim i ranosrednjovjekovnim rezidencijalnim građevinama, palačama, poput onih u Rankovićima kod Travnika, Košturu kod Stoca, u štočemu još problematičnoj tzv. Brezi 2 kod Sarajeva, Polačama na Mljetu itd. Jednom riječju, autor pledira za uključivanje kasnoantičke baštine u razmatranje problema postanka ranosrednjovjekovnih zvonika. Izuzetno je koristan i dojmljiv pregled zvonika u kršćanskoj arhitekturi ranosrednjovjekovnog Zapada koje analizira nastojeći potkrijepiti svoja gledišta: od Monkwearmoutha u Engleskoj, preko galskih crkava sve do bazilika grada Rima, SS. Quattro Coronati, S. Prassede, milanskog S. Lorenza pa Aachena, Steinbacha, Centule, Corveya, Indena, St. Denisa, rane faze Sv. Mihovila u Hildesheimu i mnogih, mnogih drugih.

Umjesto zaključka, Milošević knjigu zatvara jednom od nedvojbeno najprovokativnijih teza, onom o prvom, najstarijem zvoniku splitske Katedrale sv. Dujma, naručenom i izvedenom koncem 8. stoljeća, što nadalje povezuje s pojavom i djelovanjem nadbiskupa Ivana Ravenjanina, obnovitelja salonitanske crkve u Dioklecijanovoj palači (str. 149–184). Prema autoru, mogao je biti i prototip drugim predromaničkim crkvama s aksijalnim zvonikom i prohodnim prizemljem u Dalmaciji i Hrvatskoj. Ta je pretpostavka, kako je već primijetio jedan od recenzenata knjige Ž. Rapanić, doista vrlo smjela, a i sâm autor ističe da su „argumenti za pretpostavku o postojanju predromaničkoga zvonika na pročelju splitske katedrale vrlo fragilni“ te da se „uglavnom svode na reinterpretaciju dosadašnjih poznatih podataka“ (str. 159). Ipak, koliko god se činila hrabrom te iznenađujućom, hipoteza o starijemu zvoniku splitske katedrale na mjestu današnjega nije iznesena bez pokrića, nego je plod autorovih višegodišnjih istraživanja i direktne autopsije kako spomenika *in situ*, tako i nekoć sastavnih njegovih elemenata, sada raznesenih na razne strane. Upravo na potankoj analizi tih *membra disiecta*, poput ulomaka skulpture koji se sada čuvaju u splitskom Arheološkom muzeju ili u solinskom Tuskulumu, dobrim dijelom i počiva Miloševićev trijezni prijedlog o nekom arhitektonskom volumenu koji se nalazio na mjestu postojećeg zvonika splitske prvostolnice, a kojemu je ova klesana dekoracija mogla pripadati.

Taj naglasak koji je u knjizi položen na arhitektonsku plastiku vrijedi posebno podcrtati zato što bez ove komponente sâma činjenica postojanja ranosrednjovjekovnih zvonikâ nad gradskim vratima Splita vjerojatno, ipak, ne bi bila dovoljna da dokaže istu takvu građevinu i uz stolnu crkvu. Ti su zvonici, naime, građeni u različito vrijeme, mahom mnogo kasnije od svršetka 8. stoljeća, tako da ta okolnost samostalno ne bi mogla povratno dokazivati postojanje katedralnog zvonika kao njihova ishodišta. No,

izrečenu zadržku nadoknađuju opet Miloševićeva proučavanja ranosrednjovjekovnih stupova s kapitelima umetnutih u peripter Dioklecijanova mauzoleja, zatim njihova odnosa s prvobitnom antičkom slikom tog prostora i kasnijom romaničkom intervencijom, iz čega ukupno proizlazi autorov zaključak o jednom, ciljanom graditeljskom zahvatu izvršenom na pronaosu antičkog oktogona za vrijeme ranosrednjovjekovnog razdoblja. Taj zahvat očigledno nije bio nimalo skroman ni beznačajan pa stoga valja kao jedan od mogućih scenarija, za sada, prihvatiti autorovo mišljenje da se u ovom slučaju radilo o zvoniku, prethodniku romaničkog, započetog u 13. stoljeću.

Takva datacija, to kronološko određenje osobe Ivana Ravenjanina, koje odudara od onog tradicionalnog viđenja po kojem bi ovaj prelat djelovao oko stoljeće i pol ranije, sredinom 7. stoljeća, nije nova. Ivana Ravenjanina su kao obnovitelja salonitanske nadbiskupije u Splitu tokom posljednjih desetljeća 8. stoljeća, u različitim istraživačkim kontekstima te s različitim premisama i argumentacijama, od starijih povjesnika na taj način vidjeli F. Bulić i J. Bervaldi još 1912. godine (dakle, prije cijelog jednog vijeka), zatim V. Novak pa G. Novak, A. S. Dabinović, napokon M. Barada i Lj. Karaman, a među novijim istraživačima V. Koščak, V. Delonga, M. Matijević-Sokol i Ž. Rapanić. I mi smo se nedavno u dva rada opredijelili za promjenu tradicionalnih shvaćanja o Ivanu iz Ravene i okolnostima njegova dolaska u Split, založivši se također za dataciju u konac 8. stoljeća, naravno, gradeći tu tezu na drugim temeljima i razlozima. No, kako se u posljednje vrijeme sve jasnije razaznaje, u hrvatskim povijesnim disciplinama sve izrazitije dolazi do konvergencije glede pitanja koja se pletu oko osobe nadbiskupa Ivana – sve se češće javljaju mišljenja koja ga, s različitim polazištima, smještaju u nov vremenski i kulturni kontekst izmaka 8. stoljeća, različit od one kataklizmičke atmosfere avarsko-slavenskih prodora na Jadran u kojoj je ranije prilično isključivo bio sagledavan. Miloševićeva istraživanja i u tom smislu imaju vrlo značajnu ulogu.

No, tu je možda još važnije istaknuti da, iako sama pretpostavka nije nova, argumentacija koju Ante Milošević iznosi u službi te pretpostavke *jest* nova. Štoviše, svi od ranije navedenih istraživača također nisu samo mehanički preuzimali to mišljenje jedni od drugih, nisu ga statično reproducirali, već je svaki među njima nastojao zasebnim putem, neovisno, poduprijeti pretpostavku o jednom biskupu kasnoga 8. stoljeća koji je iz Ravene došao u Split kako bi ondje obnovio salonitansku dijecezu te na taj način udario temelje novomu gradu. Stariji su povjesnici, dakle, argumentirali svoje teze na različite načine i različitim metodološkim postupcima, a slijedeći njihov uzor kao stožerni orijentir, A. Milošević je također uznastojao potkrijepiti dataciju Ivana Ravenjanina novim, svježim argumentacijskim nizom temeljenim na dosada neiskorištenim graditeljskim i arheološkim putokazima,

ponudivši u potrazi za cjelovitijom kulturno-povijesnom slikom splitskog najranijeg srednjovjekovlja prihvatljiv spoznajni slijed.

To gledište je, dakle, moguće te ostaje kao poticaj za plodne buduće rasprave, a je li ono – koliko god bilo moguće – i vjerojatno, pokazat će rezultati interdisciplinarno zasnovanih istraživanja koja tek predstoje. Bilo da ona potvrde mišljenje o starijem zvoniku Sv. Dujma, bilo da ga opovrgnu, ono što je pouzdano jest da će otvaranjem diskusije s ovom i s drugim tezama izloženima u knjizi naše povijesne discipline moći samo profitirati. I u tome je njezina posebna vrijednost. Ova knjiga je, uostalom kao i čitava serija kojoj pripada, u cjelini i u detalju grafički uzorno riješena, pregledna i praktična, ujednačenih standarda, s bogatim i kvalitetno prezentiranim slikanim fondom i dokumentacijom, tako da će zasigurno biti vrlo prihvatljiva ne samo etabliranim stručnjacima i mlađim istraživačima povijesti, povijesti umjetnosti i arheologije, nego i studentskoj populaciji tih istih interesa. Dosljedno provedena bilingvalnost u cjelokupnoj seriji ispunjava, k tome, itekako važnu ulogu predstavljanja istraživanja našeg kulturno-povijesnog gradiva na međunarodnoj pozornici.

Dakako da se u ovakvom izdavačkom pothvatu autoru i urednicima može potkrasti pokoja pogreška. Treba imati razumijevanja prema temeljnoj zamisli pružanja sintetske monografije pa iz te perspektive vrednovati i uočene, sitne propuste, poput mimoilaženja važne Petriciolijeve novije rasprave o romaničkim pročelnim zvoncima (Romaničke jednobrodne crkve sa zvoncima na pročelju u našim primorskim krajevima, *Histria Archaeologica*, 20–21 (1989–1990) [1995], str. 179–190), u inače opsežnoj i ažuriranoj bibliografiji kojom je knjiga uredno na kraju opskrbljena (str. 188–194). To je razumljivo i ne treba tomu stoga pridavati veće značenje.

Zaključno se može konstatirati da, ma kakva bila *fortuna critica* Miloševićeve knjige, nema sumnje da će povijesne humanističke znanosti njome znatno profitirati. Autor je dao niz poticajnih prijedloga za rješavanje interpretativnih problema naše povijesti umjetnosti i arheologije starijega doba na Jadranu, od kojih će neki ostati trajno, a drugi kontinuirano poticati razvitak umjetničke i ine historiografije u vremenu koje predstoji. Na kraju preostaje odati čestitke autoru i izdavaču, uz želju da ovaj fakultetski centar svoj respektabilni izdavački niz nastavi i drugim serijama, možda *Studia historica mediterranea* ili *Studia historiae artium mediterranea*.